

Султанова А.А.

**ТОПОНИМДЕРДИН СЕМАНТИКАЛЫК ДИАХРОНИЯСЫ
(Чон-Алай топонимиясынын факты-материалдарынын негизинде)**

Султанова А.А.

**СЕМАНТИЧЕСКАЯ ДИАХРОНИЯ ТОПОНИМОВ
(На основе фактических материалов Чон-Алайской топонимии)**

A.A. Sultanova

**THE SEMANTIC DIACHRONICALLY OF TOPONYMS (place-name)
(Example of toponyms Chon-Alai)**

УДК: 413-11-411

Бул макалада автор топонимдердин лингвистикалык диахрониясына басым жасоо менен бирге Чон-Алай топонимиясынын составындагы байыркы топонимдердин тарыхый өнүгүүсүн жана семантикалык негиздеги илимий онтологиялык мазмунун ар тараптуу терең изилдөөгө алгандыгына күбө болубуз. Бир эле мезгилде топонимдер элдин калыптануусуна терең таасирин тийгизип жана ошондой эле чөлкөмдүн географиялык лингвистикасы тилдик аң-сезимдин калыптануусуна кыртыш боло тургандыгын теориялык жактан терең талдоого алган.

Негизги сөздөр: этимон, топоним, ороним, когнитивдик лингвистика, концепт, этномаданият, лингвоконцептуалдык кабылдоо, концептосфера, когнитив, фрейм, жаратуучу грамматика, психоллингвистика, дүйнө туюму, эске тутуу, планетардык форма, изафет.

В этой статье автор, основываясь на важной исторической роли топонимов в истории народа подверг комплексному анализу научно-антологические значимости собственных имен географических объектов в формировании языкового сознания этноса. В то же время, на конкретных примерах Чон-Алайской топонимии показаны взаимосвязь исторического развития национального языкового сознания с формированием географической лингвистики в определенной территории, т.е. топонимическим ареалом.

Ключевые слова: этимон, топоним, ороним, когнитивная лингвистика, концепт, этнокультура, лингвоконцептуальное восприятие, концептосфера, когнитив, фрейм, поражающая грамматика, психоллингвистика, мировоззрение, этническая память, планетарная форма, изафет.

In this article, the author argues of the leading role of place-name stands for the main principle taking into consideration the importance of language and its history for culture and its history, on the one hand, and thinking and its history, on the other. So point investigation the theoretical basis problems of place-name their direction and areal location stands too.

Key words: toponym, etymon, cognitive linguistics, concept, ethnic culture, linguistic culture aspect, psycholinguistics, perception of the world, stored in the memory.

Ал эми Чон-Алай топонимдеринин жалпы тил илиминдеги лингвоконцептуалдык негизин, семантикалык дихрониясын жана онтологиялык мазмунун аныктоонун дагы бир булагы катарында жалпы адамзаттын тарыхында прогрессивдүү ролду ойно-

гон Улуу Жибек жолу деп аталуучу маданий-экономикалык магистралдын Чон-Алай топонимдик ареалын негизги трасса катарында пайдалангандыгы болуп эсептелинет. Анткени биринчи (кытай династиясы алгачкы мезгилде сандык система менен белгиленген) Хань (Западный) династиясы бийликте турган мезгилден тарта теңир астындагы (поднебесье) өлкөнүн төбөлдөрүн Улуу-Тоонун (Тянь-Шан) стратегиялык орундуу жана маданий-экономикалык жактан урунттуу, ылайыктуу болуп саналган Алай-Томур (Памир) тоо кыркалары кызыктыргандыгы тарых барактарынан белгилүү (120,11. М.,1969). Ошондуктан маданий-экономикалык жактан ылайыктуу жана жогорку денгээлде өнүккөн кыргыздардын мамлекетине даярдалган чалгындоонун баштапкы топонимдик башаты катарында Сиань (азыркы аталышы Шаньси) шаары алынган. Памир-Алай географиялык зонасын жана лингвистикалык ареалын кагаз бетине алгачкылардан болуп түшүргөн изилдөөчүлөрдүн бири катарында Хань династиясынын кыргыздар өлкөсүнө даярдалган чалгындоо миссиясынын жетекчиси Чжан-Цянди атоого болот. Анткени аталган изилдөөчү алгач эки багыттагы топонимикалык-когнитивдик системаны кагаз бетине түшүргөн. Анткени аталган картографиялык түзүлүштүн концептуалдык негизин топонимдик тутум ээлеген деп айтууга болот. Анткени аты аталган изилдөөчүнүн алгачкы картографиялык эмгегинин негинде жалпы түрк элдеринин анын ичинде байыркы кыргыз урууларынын жер аталыштары аркылуу чагылдырылган тилдик менталдуулугу жана топонимдик дүйнө кабылдоосу белгиленген. Азыркы географиялык лингвистиканын фактыларына таянуу менен өзүнө тааныш эмес жана башка тилдик ареалдын чыгыш → батыш багытын эки жол менен аныктаган.

1. Биринчи багыт бей-лу деп аталып, *Корум, Тар, Ала, Жумур, Куз, Гунду* топонимдик катары аркылуу берилген;

2. Экинчи багыт азыркы Чон-Алай өрөөнү аркылуу Фергана трассасын жакалай *Кашгар-Дарья, Кара-дарья, Тар, Мыкан, Сары-Таш* жана *Дароот-Коргон* аркылуу кеткен (11-12. М.,1969).

Ал эми Чон-Алай топонимиясынын евразиянын картографиясындагы ордун, кала берсе жер шарын-

дагы кургак жер тилкесинин географиялык сегменти катарында белгиленишинде белгилүү картограф Марко Полонун жазып калтырылган эмгеги маанилүү орунду ээлейт. Мындан бир канча кылымдар мурда жазылган Марко Полонун эмгеги орус окумуштуусу В.Минаев тарабынан 1902-жылы Орус географиялык коомунун этнографиялык бөлүмүнүн тапшырмасы менен орус тилине которулуп, 1940-жылы “Саякат” деген ат менен басмадан чыккан (Марко Поло. Путешествие. Ленинград, 1940). Аталган эмгектеги улуу саякатчынын жазып калтырган эскерүүсү которууну талап кылбайт деген ойдобуз жана кыргыздардын мамлекетинин ордосу болгон Алай өрөөнүн XIII кылымда Марко Поло мындайча мүнөздөгөн: «... Едешь на северо-восток все по горам и поднимаешься в самое высокое, говорят, место в свете. На том высоком месте, между двух гор, находится равнина, по которой течет славная речка. Лучшие в свете пастбища тут; самая худая скотина разжиреет здесь в десять дней. Диких зверей тут многое множество. Много тут больших диких баранов, рога у них в шесть ладоней и поменьше – по черыре или по три” (50-бап). Эскерте кетүүчү жагдай, азыркы күнгө дейре Чон-Алай тоо кыркаларын мекендеген аркарлардын аталышы зооним катарында окумуштуунун аты менен байланышкан.

Ал эми Чон-Алай топонимиясынын байыркы курамын түзүп турган топонимдер жер тилкесин аныктоочу ориентир гана эмес, белгилүү этностун таралуу чөлкөмү катарында алгач ирет грек окумуштуусу Геродоттун эмгегинде Капа-Тоо (Копет-даг), Сары-Камыш (Сарапамиз), Өгүз (Оксус) сыяктуу топонимдер жазылып калтырылган (И.П.Маг., 1969). Ошондой эле азыркы мезгилде согду, семит жана пенжаби (санскрит) тилине кенири тараган топоформанттар тарыхта алгачкы кубаттуу мамлекеттер катарында белгилүү болгон Египет жана Вавилониянын ортосунан орун алган Финикия өлкөсүнүн изилдөөчүлөрү тарабынан да азыркы мезгилде Чон-Алай топонимиясынын составынан жолугуучу топоформанттар (Годур, Курут жана Дашт) кагаз бетине түшүрүлгөн (23-24. И.П.Маг., 1969).

Бирок Чон-Алай топонимиясындагы кыргыз элинин байыркы тарыхын чагылдырган жана кыргыз мамлекеттүүлүгү менен камыр-жумур өнүгүп келген байыркы катмар араб изилдөөчүлөрү тарабынан гана географиялык лингвистиканын фактылары катарында илимий изилдөөгө алынган деп айтууга болот. Азыркы археологиялык тарыхый лингвистиканын чордонун түзгөн географиялык лингвистикада кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн негизи катарында каралуучу Чон-Алай топонимиясы жайланышкан кенири аймак араб тилчилери тарабынан жазылган *Мавера ан-нахр* гипертониминин латын тилиндеги адаптацияланган эквиваленти катарында батыш окумуштуулары тарабынан Трансоксиана, же болбосо тыбыштык жактан өзгөрүүгө учураган Трансоксания термини XIX кылымдан тарта атала баштагандыгы белгилүү. Ал эми иран окумуштуулары тарабынан жалпы Памир-Алай географиялык кенири аймагы **Коросон** мамлекети катарында таанылган.

Жазуу жүзүндөгү топонимдер жана алардын семантикалык дмахрониясы белгилүү араб изилдөөчүсү Абу Исхак Ибрахим ибн Мухуммад ал-Истахринин эмгектеринде жалан гана жердин аттары эмес, жалпы эле кыргыз урууларынын менталдык өзгөчөлүгүнүн, дүйнө таануудагы айрым концептуалдык мыйзамдуу принциптеринин жер-суу аттары аркылуу чагылуусу азыркы күнгө дейре өз маанисин жоготпогон доктрина катарында жашап келет.

Илимий булактардын тизмеси

1. Абдыкаимова О.С Когнитивная Теория метафоры// Наука, Новые технологии и инновации Кыргызстана №6, 2016
2. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996. 608с.
3. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана I. Б., 1997. 560с.
4. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Базовые характеристики лингвокультурных концептов: Антология концептов, Волгоград, 2005.
5. Попова З.Д., И.А Стеркин. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку: Антология концептов. 2005, Волгоград
6. И.П.Магидович. История географических открытий. М., 1969. 285 б.
7. Марко Поло. Путешествие. Ленинград, 1940.

Рецензент: к.филол.н., доцент Эргешбаева Н.А.